

KÂTİP ÇELEBİ'DE METAFİZİK YAHUT İLM-İ İLÂHÎ*

İrfan GÖRKAŞ**

ÖZET

Kâtip Çelebi 17.yüzyıl İslam düşüncesinin en önemli temsilcilerinden birisidir. Çünkü o, din bilimleri yanında felsefe bilimleri ile meşgul olmuş, ayrıca felsefenin Osmanlıda eğitim öğretimden kaldırıldığını iddia etmiştir. O nedenle bu çalışma, Kâtip Çelebi'nin metafizik düşüncesine odaklanmakta, hareket noktası olarak ünlü eseri, 'Keşfüzünun' adlı eserini merkeze almaktadır. Metafizik bilindiği gibi teorik felsefe bilimlerden birisidir ve o nedenle metafiziği onlardan bağımsız ele almak mümkün değildir. Ayrıca metafizik eğitimde fizikten sonra yer almaktadır. O nedenle adı metafiziktir. Yazarımız Aristoteles'in metafizik'i ile Plotinos'un Theologia'sını ayırmaktadır. Hikmet ilmini anlatırken ona, teoloji (ilm-i ilâhî) ve evrensel ilim (ilm-i küllî) ve ilk felsefe (felsefe-i ûlâ) adlarını verir. Metafizik için ilk felsefe, ilm-i ilâhî ve çoğulu ilâhiyyât' kavramlarını kullanır. Çelebi'ye göre İlm-i ilâhî varlığı (el-mevcud) varlık olarak ele alır. Çelebi'nin felsefe tasnifi özünde Aristotelyen bir tasniftir. Çelebi'nin dayanağı Taşköprüzade ve İbn Sina'dır. Çelebi tarihsel açıdan felsefeyi Grek filozoflarıyla başlatır. Tercümelerle İslam'a aktarıldığından söz eder. İslam'daki varlığını, üç dönemde ortaya koyar. İbn Rüşd sonrası üçüncü dönemde, yani Fahr-i Razi ve sonrasında, birincisi sentez (ilm-i Kelam), ikincisi telhis yani özetlenmiş teorik felsefe bilimleri olmak üzere iki metafizik çizgi/gelenek devam eder. Teorik felsefe yazarımız için önemlidir. Çünkü Kelâm'ı bilim statüsüne sokan teorik felsefedir. Yine Osmanlıda ulemaya ün kazandıran felsefedir. Bir kâtip olarak Çelebi teorik felsefe bilimleriyle, özellikle astronomi'nin (ilm-i hey'et) alt disiplini Coğrafya ile uğraşmış, neticede felsefeyle ilgili iki hakikate ulaşmıştır.

Anahtar kavramlar: Kâtip Çelebi, metafizik, ilk felsefe, teoloji, İslam felsefesi, hikmet

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, El-mek: irfangorkas@yahoo.com

METAPHYSICS OR İLM AL-İLAHÎ ON KÂTİP ÇELEBİ

ABSTRACT

Katib Celebi is one of the most important representatives of 17th century Islamic thought. Because he is concerned about philosophical sciences in addition to religious sciences. He also claimed that philosophy was removed from education. Therefore, this study focuses on Katip Celebi's metaphysics thought centring his famous work '*Keşfüzzünun*' as the starting point. As it is known, metaphysics is one of the theoretical sciences of the philosophy. Therefore, it is impossible to handle metaphysics independently. Also metaphysics comes after physics education. So its name is metaphysics. Our author, Katip Celebi, separates Aristotle's *Metaphysica*, and Plotinus's *Theologiae*. While describing wisdom science he names it, *theologiae* (ilm-i ilâhî) and universal knowledge (ilm-i küllî) and first philosophy (felsefe-i ûlâ). He usually uses the concepts 'the first philosophy (al-falsafa al-ûlâ)', 'ilm al-ilâhî' and its plural form 'al-ilâhiyyât' for metaphysics. According to Celebi ilm al-ilâhî investigates being qua being.

Celebi's classification of philosophy is an Aristotelian classification in essence. Celebi's source is Tasköprüzade and Ibn Sina. With a historical perspective Celebi began the philosophy with the Greek philosophers. He states that it is transferred to Islam through translations. He exposes its presence in Islam in three periods. In the third period after Ibn Rushd, that is after Fahr al-Razi, continues two metaphysical lines/traditions. First of them is synthesis line (ilm al-Kalam), second one is summarized line (talhîs) of theoretical sciences of philosophy. Theoretical philosophy is important for our author. Because theoretical philosophy led theology to the status of sciences. Also the philosophy brings Ottoman ulema in reputation. As a clerk, Celebi dealt with theoretical philosophy of science especially with Geography is the sub-discipline of astronomy (ilm al-hay'at) and eventually reached two truths about philosophy.

Key Words: Kâtip Çelebi, metaphysica, prote philosophy, teologia, İslamic philosophy, wisdom.

Giriş

Kâtip Çelebi (1609-1657) Osmanlı-İslam düşüncesinin ilginç ve önemli isimlerinden birisidir. Onu ilginç kılan özelliklerinin başında, 'ketebe (kalem)'den birisi olarak Osmanlı'da felsefenin Süleyman Han (974/1566) zamanında kaldırıldığını iddia etmesine¹ rağmen, döneminin medrese (aklî ve naklî) ilimlerine kendisinin sahip olması, çalışmalarında Batı düşüncesiyle bağ kurması gelmektedir.² Çelebi'nin felsefe ilimlerinin eğitimiyle ilgili olarak tartışmaya girmesi, her şeyden önce onun felsefe ilimlerinden haberdar olduğunu göstermektedir. Yine yazarımızın

¹ Bk. Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-hak fi ihtiyari'l-ehakk*, *Mecmua-i Ulum*, numra 2, 15 Zilhicce 1296, s.4; Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, s.283; Süleyman Uludağ, age, s.150; Orhan Şaik Gökyay, age, s.21. Ayrıca bk. Kâtip Çelebi, "İlm-i hikmet", *Keşfüzzünun*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, c.2, s.566. Bu yayına yapılacak atıflarda 'TVYY.' şeklinde kısaltılarak yapılacaktır.

² Bk. Kâtip Çelebi, "Anu(lî)tika", *Keşfüzzünun*, TVYY., c.2, s.570.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

ansiklopedik eseri *Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun* onun sahip olduğu bilgi çeşitliliğinin bir göstergesi olarak elimizde durmaktadır.

Kâtip Çelebi sözünü ettiğimiz bu eserinde İslam'da felsefenin tarihçesini anlatırken, 'ilm-i Kelam'ın şöhrete ulaşmasının sebebini, felsefe olarak gösterir. Yine Osmanlıda bir din âlimi olarak şöhrete ulaşmanın yolunun da 'felsefe bilmek' olduğunu söyler. Yani meşhur Osmanlı düşünürleri, din ilimlerine ilaveten felsefe ilimlerini bilmeleri durumunda şöhrete ulaşmaktadırlar. Bu hakikate rağmen Çelebi'ye göre İslam düşüncesinde tarihsel bir sorun vardır: Felsefeyi şeriata aykırı görmek. *Mizan*'ın girişinde yaptığı kavramlaştırma ile ifade edersek, 'devreden sorunlardan birisi (ma- dâre'l-mebahis)'³ olarak din-felsefe ilişkisi.

Çelebi'ye göre felsefe ilimlerinde 'şeriata aykırı' şeyler gören Müslüman düşünürler, tarihsel süreçte felsefeyi kelama taşıyarak inançlarına uygun 'bir ilim' ortaya koymuşlardır. Böylece Kelam ilmi bir İslam felsefesi (hikmet-i İslamiye) olmuş, yani 'ilim' statüsü kazanmıştır. Çünkü Kelama taşınan felsefe, yahut Kelamı ilim statüsüne kavuşturan şey, sanıldığı aksine dinle ilgili değil 'fizikle (tabiat), gökyüzüyle (sema) ve madde'yle ilgili şeylerdir. Çelebi'nin ifade ettiği bu hakikat, genel olarak İslam'da, özel olarak Osmanlıdaki felsefe çalışmalarının izini sürmek bakımından önemlidir. Çünkü 'felsefe ilimlerinin şeriata aykırı olduğu'na dair tarihsel iddia, Çelebi'nin döneminde tekrar nüksetmiştir. Çelebi'ye göre bu sefer 'şeriata aykırılık' iddiası, felsefenin kendisine değil mevcut İslam hikmetine, yani Kelam'a yönelmiştir.⁴ Çelebi'nin dönemiyle ilgili ileri sürdüğü bu iddiaları, Türk ilim çevrelerinin bilmediği şeyler değildir. O nedenle bu yazıda bu iddialar ve benzerleri ele alınmayacaktır.

Bu çalışma Çelebi'nin felsefe hakkında düşündüklerine, özellikle Çelebi'nin 'metafizik (ilm-i ilâhî)' kavramına odaklanacaktır. Çünkü metafizik 'varlık'ı ele almakta, bilimlere ilkelerini vermektedir. Diğer bir ifadeyle kavram bilim/felsefe çalışmalarının merkezini, olmazsa olmazını oluşturmaktadır. O nedenle bu çalışma, Çelebi düşüncesindeki metafizik'e odaklanacak, Çelebi'nin 'olmasını istediği felsefe'nin mahiyetini belirlemeye çalışacaktır. Acaba Çelebi'nin eserlerinde 'metafizik' yer almakta mıdır? Yer alıyorsa, ilm-i ilâhî diğer adıyla metafizik hakkında Çelebi ne düşünmektedir? Çelebi'nin metafizik'ten anladığı nedir?.. Sorular çoğaltılabilir.

Yöntem itibarıyla bu çalışmada, tümel bilgiler vermesi bakımından Çelebi'nin eserlerinden *Keşfüzzünun* temel hareket noktası alınacaktır. Çalışma iki aşamada ortaya konulacaktır. Birincisi tasniflerde bir ilim olarak yer alan metafizik, diğeri bir kavram olarak metafizik tespit edilmeye çalışılacaktır. Yazıda düşünürlerle ait eserlerin Arapça adları yazılırken *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nin yöntemi esas alınacak, Çelebi'den yapılan alıntılarda düşünürlerin ölüm tarihleri Çelebi'nin verdiği hicri tarihlerle ifade edilecektir.

Bir tasnif olarak metafizik

Kâtip Çelebi (1018-1067) *Keşfüzzünun*'un üç yerinde felsefe ilimlerinin tasnifini yapar. Birincisi *Keşf*'in girişinde ilim/bilgi konusunu ele alırken dördüncü faslı bir bütün olarak ilimlerin sınıflamasına ayırır.⁵ İkinci ve üçüncü tasnifini daha kısa ve isim olarak *Keşfüzzünun*'un *İlmü'l-felsefiyyat*, *İlmü'l-hikmet* maddelerinde yapar.

Birinci yerde, yani girişin dördüncü faslında, 'muteber' diye nitelediği beş taksime yer verir. Birinci taksimi, Allame el-Hafid şeklinde andığı Herat Şeyhülislam'ı, ünlü bilgin Sa'deddin Teftazani'nin torunu, Ahmed b. Yahya b. Muhammed Sa'deddin et-Teftazanî el-Herevî el-Hafid'in

³ Bk. İrfan Görkaş, "Dövrədən fəlsəfi problemlər: Katib Çələbini yenidən oxumaq", *Fəlsəfə və sosial elmlər elmi nəzəri jurnal*, Bakı 2011, 2/32.

⁴ Bk. Kâtip Çelebi, "İlm-i hikmet", *Keşfüzzünun*, TVYY., c.2, s.567.

⁵ Bk. Kâtip Çelebi, "Mukaddime", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabî, Beyrut-Lübnan, c.1, s.11.

(ö.916/1510) eserinden⁶ alır. Bu tasnifte yazar, ‘tedvin’i temele alır. İki tür yazılı ilim (el-ulumu’l-müdevvne) vardır. İlimleri yazıya geçirenlerine göre tasnif eder. Buna göre ilimler, öznelere bakımından ulemanın yazıları/derlemeleri (el-ulumu’l-müteşerria) ve filozofların yazıları/derlemeleri (el-ulumu’l-felasife)⁷ olmak üzere tasnif edilir. Çelebi’nin anlatımından hareketle bu yazıları, kaynağı bakımından ikiye ayırabiliriz. Birincisi dinî (şer’î) ilimler, ikincisi felsefî ilimlerdir. Birincinin kaynağı vahiy (Kuran ve Sünnet), ikincinin kaynağı akıldır.⁸ Çelebi’ye göre aklî ilimler, filozofların eşyayı gerçekte nasıl olduklarını akıllarının kapasitesine göre araştırmalarından doğmuştur. Çelebi tasnifte, felasife ilimlerinin ayrıntılarına hiç girmez. Yani Çelebi’nin Hafid’den aktardığı bilgiler, esas itibarıyla onun *Mecmuası*’nın mukaddimesinden bazı ifadeleri atlamak suretiyle yapılmış kısa bir alıntıdan ibarettir. Hafid ise taksiminde metafizik’i (el-ilmü’l-ilâhî; el-felsefetü’l-ula), dört teorik ilim (el-hikmetü’n-nazarî) içinde fizik (el-ilmü’t-tabîî), matematik (el-ilmü’r-riyazî) ve mantıkla birlikte verir. Metafiziğin temel disiplinlerini, temel kavramlar *ontoloji*, Tanrının ispatı *teoloji*, ruhani cevherler *anjeoloji*, vahiy-nübüvvet ve uhrevi mutluluk *eskatoloji* olarak belirtir.⁹

İkinci taksiminde Çelebi *el-Fevaidü’l-hakaniyye*’ye istinad eder ve iki meşhur tasnifin olduğunu söyler. Bu eser, bilindiği gibi 17.yüzyıl Osmanlı düşünürü Muhammed Emin b.Sadreddin eş-Şirvanî’ye (ö.1036/1626) aittir. Birinci tasnif ‘teorik-pratik’ bakımından yapılmaktadır. İkinci tasnif, amaç bakımından yapılmış bir tasniftir. Yani ilimler ya kendileri bakımından talep edilirler, ya bir başkasına araç olması bakımından talep edilirler. Çelebi bu tasnifinde de ilm-i ilâhîye yer vermez, fakat bir bilgi tanımında Kindî’nin (ö.866) ve İbn Sina’nın (ö.1037) adından söz etmeden ‘varlıkların özlerinin durumlarını, insanın gücü yettiği kadar aslında olduğu şekilde bilmek’ şeklinde Kindî’nin ve İbn Sina’nın felsefe tanımını verir.

Üçüncü taksimi, felsefe kavramı temelinde yapar ve bilgiyi ikiye ayırır. Felsefî (hikemî) olan-olmayan ilim, dinî olan-olmayan ilim, gibi yapılan tasniftir. Felsefî ilimler hakikat ilimleri, dinî ilimler de şeriat ilimleri olarak adlandırılırlar. Onlar zaman-mekân ve dinlere göre değişip değişmeye göre tasnif edilir. Şirvanî’nin tasnifinin en önemli niteliği, bilimlere aklî ve naklî olarak ayırması ve onları ithaf ettiği padişah I.Ahmed’i (1603-1617) dikkate alarak ‘ordu’ şeklinde sınıflamasıdır. Ordu, mukaddime (bilimin mahiyeti, taksimi), kalb (10 şer’î ilimler), sağ kanat-meymene (12 edebi bilim), sol kanat-meysere (aklî ilimler), artçılar-saka’dan (siyaset) oluşur.¹⁰

Çelebi’nin eş-Şifa’ya istinaden verdiği dördüncü taksim İbn Sina’ya aittir. Çelebi tasnifinde, felsefî bilimlerin kendilerinden dolayı talep edilen bilimler olduğunu belirtmektedir. Çelebi teorik felsefenin üç alt şubesinin adını verir. *İlm-i ilâhî*, ilm-i tabîî ve ilm-i riyazî.¹¹ Böylece o yaptığı tasnifler içinde metafizik ilmine, ilk olarak bu dördüncü tasnifinde bir isim olarak yer vermiş olur. Bu demektir ki Çelebi’nin metafizik kavramı ‘ilm-i ilâhî’ İbn Sina’ya ait bir kavramdır. Çünkü metafizik terimini Çelebi yaptığı tasnifte İbn Sina’ya bağlı olarak kullanmaktadır. Üç teorik bilimden birincisi konuları bakımından yüksek, ikincisi aşağı, üçüncüsü orta ilimlerdir. Birincisinin konusu maddeden soyutlanmış, ikincisi maddeyle/tabiatla, üçüncüsü hem zihinle ve hem maddeyle ilişkilidir. Mantık ise bir araç bilimidir.¹²

⁶ Bu eser, yaygın şekilde Memuatü’l-ulum, Mecmuatu’l-Hafid, Mecmuatu’l-Hafid fi’l-ulum, Mecmuatu’l-Hafid fi mevzuatü’l-ulum, Mecmuatu’l-fünun gibi isimlerle anılır. Bk. İlhan Kutluer, “Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü’z-zünun’un Mukaddimesinde “el-ilim” Teriminin Kavranış Biçimleri”, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s.492.

⁷ Kâtip Çelebi, “Mukaddime”, *Keşfüzzünun an esami’l-kütüb ve’l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.11; Bilal Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2009, s.333 vd.

⁸ Bk. Kâtip Çelebi, “Giriş”, *Keşfüzzünun*, TVYY., c.1, s.21.

⁹ İlhan Kutluer, *agm*, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, s.493; Bilal Yurtoğlu, *age*, s.334.

¹⁰ Bk. İlhan Kutluer, *agm*, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, s.496.

¹¹ Kâtip Çelebi, “Mukaddime”, *Keşfüzzünun an esami’l-kütüb ve’l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.13.

¹² Bk. Kâtip Çelebi, “Giriş”, *age*, TVYY., c.1, s.22.

Bilindiği gibi İbn Sina, metafiziği *eş-Şifâ*'da 'İlahiyyât' başlığı altında ele alır. Daha eserinin başında, ilimler binasının ilk faslında, 'ilk felsefe' (el-felsefe el-ula) kavramını kullanır, felsefe ilimlerini teorik ve pratik olarak ikiye ayırır. Teorik ilim, nefsin bilfiil aklı elde ederek teorik gücünü yetkinleştirmesi için gereken ilimdir. İbn Sina, teorik ilimler arasında saydığı metafizik kavramını ikinci seferinde tekil olarak 'el-ilahiyye' şeklinde verir ve "el-ilahiyye, maddeyi ayırık durumları, var oluşu (el-kıvam) ve tanımını (el-had) bakımından araştırır. İbn Sina, "Yine işittim ki el-ilahiyye, doğal ve matematiksel (el-ta'limî) varlık ile onlarla ilgili durumların ilk sebeplerini, sebeplerin sebebi ve ilkelerin ilkesi olan 'el-İlah Teâlâ'yı araştırır"¹³ şeklinde tanımlar. Böylece Tanrı metafizikte bir sebep olması bakımından yer alır.

Çelebi'nin verdiği beşinci ve sonuncu taksim,¹⁴ konumuzla önceki tasniflerden daha çok ilgilidir. Beşinci taksiminin dayanağı Taşköprüzade'nin (ö.968/1561) *Miftahüssade*'sidir. Çelebi mukaddimenin ikinci faslında, eserin adını vererek söze başlar. Onun taksiminin diğerlerinden daha güzel olduğunu belirterek bir alıntı yapar:

*"Bil ki eşyanın varlığı yazıda, ifadede, zihinlerde ve özlerde (a'yân) olmak üzere dört mertebede bulunur. Onlardan her önceki sonrakinin aracıdır. Çünkü yazı sözlere, söz zihindekilere, zihindekiler özlere delalet eder. Özlerle ilgili varlık asıl gerçek varlıktır (el-vücut el-aynî). Zihni varoluş gerçek midir yoksa mecaz mıdır, ihtilaflıdır. Fakat ilk ikisi kesinlikle mecazî varlıktır. İlk üçüyle ilgili bilgi, pratikle ilgilidir. Özlerle ilgili bilgi, ya teoriktir, ya pratiktir. Pratik bilgi, başkasının ortaya çıkmasında bir araç-amaçtır. Teorik bilgide amaç, kendisidir."*¹⁵

Çelebi teorik (nazari) ve pratik (ameli) bilimleri kaynağı bakımından ikiye ayırır.¹⁶ Yani şeriattan alınan ilim dinî ilim, akıldan alınan ilim felsefî ilimdir (el-ilm el-hikemî). Bunlar, yedi temel (asıl) bilimdir. Çelebi onları yedi ulu ağaca benzetir. Onlar dalları ve çeşitleriyle 150 çeşide ulaşmaktadır.¹⁷ Çelebi'ye göre *a'yanla* ilgili ilimler, 'el-ilm el-ilâhî', tabîî, riyazî ilimlerdir. Matematik (riyazi) bilimleri, aritmetik (ilm-i aded), geometri (ilm-i hendese), astronomi (ilm-i heyet) ve musikidir (ilm-i musiki). Fiziğin alt disiplinlerini Çelebi, ilm-i tıb, ilm-i baytara, ilm-i nebat, ilm-i hayvan, ilm-i fellaha, ilm-i meadin, ilm-i cevahir, ilm-i kevn ve fesad, ilm-i feraset, ilm-i tabir-i rüya, ilm-i ahkâm-ı nücüm, ilm-i sihir, ilm-i tılsimat, ilm-i simya, ilm-i kimya olarak belirtir. *A'yânla* ilgili ilimlerden *'el-ilm el-ilâhî'nin alt disiplinleri*, insan psikolojisi ilmi (ilmu marifeti'n-nefsi'l-insaniyye), insan melekesi ilmi (ilmu marifeti'n-nefsi'l-melekiyye), ahiret ilmi eskatoloji (ilmu marifeti'l-mead), peygamberlik (ilmu emarati'n-nübüvve) ve mezhepler ilmidir (ilmu makalâtı'l-fırak).¹⁸ Metafizikle ilgili bu temel bakış Taşköprüzade'ye aittir.¹⁹ Böylece Çelebi, Taşköprüzade'den hareketle metafiziği, özle (a'yân) ilgili bir ilim olarak ifade eder. Bu husus, Çelebi metafiziğinin ikinci özelliğini oluşturur. Yani İslam'da felsefenin (hikmet) konusu olması bakımından 'a'yân' kavramını vermesi önemlidir.

¹³ İbn Sina, *el-İlahiyyat*, to pdf www.al-mostafa.com, s.2.

¹⁴ Bk.Kâtip Çelebi, "Mukaddime", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.14.

¹⁵ Bk.Kâtip Çelebi, "Giriş", *age*, TVYY., c.1, s.23.

¹⁶ Bk.İrfan Görkaş, "Dövrədən fəlsəfi problemlər: Katib Çələbini yeniden oxumaq", *Fəlsəfə və sosial elmlər elmi nəzəri jurnal*, Bakı 2011, 2/32, s.47-50.

¹⁷ Bk.Kâtip Çelebi, "Giriş", *age*, TVYY., c.1, s.23.

¹⁸ Kâtip Çelebi, "Mukaddime", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.15. Yurtoğlu 'fırak'ı 'furuk' okumuştur. Bk.Bilal Yurtoğlu, *age*, s.343.

¹⁹ Bk. Taşköprüzade Ahmed Efendi için bk.*Mevzuatı'l-ulum*, Tab.Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1313, c.1, s.337.

Çelebi'nin *Keşf*'in diğer iki maddesi olan *İlmü'l-felsefiyyat* ve *İlmü'l-hikmet*teki ilim tasnifine kısa olmaları bakımından burada yer verilmeyecek, aksine metafizikten bir kavram olarak söz edilirken aşağıda değerlendirilecektir. O halde şimdi metafiziği bir kavram olarak ele alabiliriz.

Bir kavram olarak metafizik

Metafizik (meta ta physika) kavramı filozof Aristoteles'in metafizik için kullandığı bir kavram değildir. Kavrama Aristoteles'in eserinde rastlanmaz. Aristoteles bir isim olarak bilgelik (hikmet, sophia), felsefe (philosophia), ilk felsefe (prote philosophia) ve teoloji (thelogia) kavramlarını kullanır.²⁰ Çelebi ise metafizikle ilgili kavramlarını, yukarıda sözünü ettiğimiz *Keşf*'in girişinde yer alan dördüncü faslın haricinde, beş maddede ortaya koyar. Bunlar *Kitabu'l-ilâhiyyât*, *Kitabu's-saluciyya*, *İlmü'l-felsefiyyat*, *İlmü'l-hikmet* ve *el-İlmü'l-ilâhî* maddeleridir. Kavram ayrıca *Mizan*'da yer alır.

İlk iki madde metafizik eserinin tanıtımına dairdir. Diğer ikisi metafiziğin dâhil olduğu ilimler sistemini ve İslam'daki felsefeyi, dolayısıyla İslam metafiziğinin kısa bir tarihini ifade etmektedir. Sonuncusu ise Çelebi'nin metafizikle ilgili olarak doğrudan kullandığı kavramdır. İlâveten Çelebi *An(al)utika* maddesinde İslam hikmetini tarihsel açıdan özetler. Böylece metafizik kavramı *Keşf*'te yedi maddede ele alınmış olur. Şimdi mukaddime hariç diğer altı maddeye sırasıyla bakalım.

İlk iki maddeye göre metafizik bir kitaptır. Yani bir kitap olarak metafizikten Kâtip Çelebi ilk iki maddede söz eder. Maddelerden birisi *Kitabu'l-ilâhiyyât*, ikincisi *Kitabu's-saluciyya* maddesidir. Çelebi birincisinde metafizik'i yazarı, mütercimi ve tertibi bakımından tanıtır.

*"Kitabu'l-ilâhiyyât, Yunan harfleri düzeni üzerine Aristo'nun eseridir. İshak b.Huneyn, Yahya b.Adi, Estat, el-Kindi, Ebu Bîşr Metta, Huneyn b.İshak ve Sormanos(?) tarafından birkaç makalede aktarılmıştır."*²¹

İslam felsefesine giriş eserleri, *Metafizik*'in *Lamda kitabı* üzerine Themistius'un yaptığı Şerhini, İshak b.Huneyn'in çevirdiğini belirtmektedirler.²² Bu konuda Abdurrahman Bedevi müstakil bir çalışma yapmış, Themistius'un *Harfu'l-lam*'ıyla birlikte İbn Sina'nın *Şerhu harfi'l-lam*'ı, İbn Sina'nın Aristo'ya nispet ettiği *Kitabu usuluciyya*'sını değerlendirmiş, çalışmasında Themistius'un *Harfu'l-lam* metnini ek olarak yayınlamıştır.²³

İkinci maddede yani *Kitabu's-saluciyya*'da Çelebi, metafiziği bir teoloji (Rububiyye) olarak ifade eder ve doğru bir ifadeyle eseri Aristo'ya atfetmez.

*"Kitabu's-saluciyya, yani Rububiyye Berikles el-Eflatunî'nin ve İskender el-Afrodisi'nindir. Bir makedir. Bu kitabı Ebu Osman ed-Dimeşki tercüme etmiştir."*²⁴

"Kitabu's-saluciyya, diğer adlarıyla *Asuluciyya* veya *Rububiyye* apokrifal bir eserdir. Eser bazen Aristo'ya, bazen Kindi'ye, bazen de Farabi'ye atfedilmiştir. Batı'da *Theologia* olarak bilinen bu eser, gerçekte Plotin'in *Enneades* adlı eserinin IV, V ve VI. bölümlerinin bir telhisi idi. Yazarı bilinmemekteydi. Yazarı bilinmeyen bu telhis, Hristiyan mütercim İbn Naima el-Hımsî tarafından Arapçaya çevrilmişti. Yine Yahya en-Nahvi'nin tercüme ettiği söylenir. Başta Kindi olmak üzere bir çok Müslüman filozofun bu eser üzerine şerh yazdığı İbn Nedim tarafından aktarılır.

²⁰ Bk.Aristoteles, *Metafizik*, çev.Ahmet Arslan, Giriş, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1996, s.9.

²¹ Bk. Kâtip Çelebi, "Kitabu'l-ilahiyat", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabî, Beyrut-Lübnan, c.3, s.1397; Kâtip Çelebi, *age*, TVYY., c.3, s.1118.

²² Bk.Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1988, s.59.

²³ Bk.Abdurrahman Bedevi, *Aristo inde'l-arab*, Kuveyt 1978, s.1-35 ve s.329-333.

²⁴ Bk. Kâtip Çelebi, "Kitabu's-saluciyya", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabî, Beyrut-Lübnan, c.3, s.1407; Kâtip Çelebi, *age*, TVYY., c.3, s.1127.

Arapça'dan Latinceye çevrildiğinde bu eserin Aristo'ya ait olmadığını ilk defa meşhur kelamcı filozof St.Thomas d'Aquin söylemiştir.²⁵ Yazarımız Kâtip Çelebi de eserin Berikles el-Eflatunî'ye ve İskender el-Afrodisi'ye ait olduğunu söylemektedir.²⁶ Eserde İslam felsefi düşüncesinin temel taşını teşkil eden sudûr nazariyesi geniş bir şekilde açıklanır ve müzakere edilir.

Metafizikle ilgili üçüncü maddemiz olan *İlmü'l-felsefiyyat* maddesine Çelebi, dört tür felsefe ilimlerinin adını belirterek başlar. Metafizik kavramı dört temel ilimden birisidir. Bunlar Riyaziye, Mantikiye, Tabiiye ve İlahiye'dir.²⁷ Çelebi, felsefeyle ilgili bir dipnot düşer ve felsefe tartışmalarıyla ilgili olarak Ebu Hayyan üzerinde Fahrettin Razi'ye ulaşır. Ona atıfta bulunarak 'İslam filozofları (hukemau'l-islam)' terimini kullanır ve İslam düşünce tarihindeki felsefe kitaplarını okumaya gösterilen rağbete karşı yönetimde (siyasa) oluşan olumsuz yargılardan söz eder.

Metafiziği (ilmü'l-ilahiyye) dört temel felsefe ilminden dördüncüsü olarak belirttiği *İlm-i felsefiyyat* maddesinde Çelebi, konusu bakımından metafizik'in beş türü olduğunu belirtir: Birincisi 'Vacib ve sıfatı' ilmidir. İkincisi basit, aktif aklı cevherlerin bilgisidir. Çelebi'ye göre bunlar, meleklerdir. Çelebi bu ilmin 'ilmü'r-ruhaniyyat' olduğunu söyler. Üçüncüsü cesetlenmiş nefislerin ve Atlas feleğinden yeryüzüne kadar feleksel ve doğal cisimlerdeki sâri ruhların bilgisidir. Bu ilme Çelebi, nefsanî ilimler (el-ulumu'n-nefsaniyye) adını vermektedir. Dördüncüsü siyaset ilmidir (ilmü's-siyasiyyat). Çelebi metafiziğin beşinci konusunu vermez. Dördüncüyü, yani siyaset ilmini, kendi içerisinde beşe ayırır. Birincisi nebevî siyaset ilmi, ikincisi saltanat (melik) siyaseti ilmidir. Üçüncüsü ordu komuta ilmidir. Dördüncüsü el-ilmü'l-medenî'dir. Bu ilim, öncelikle şehirlerin kurulmasına ihtiyaç duyar. Beşincisi de 'zat siyaseti' ilmidir ki bu *ahlak ilmidir*.²⁸ Böylece Çelebi, ahlak ilmiyle *ilmü'l-felsefiyyat* maddesini tamamlamış olur. Fakat tekraren ifade etmek gerekirse Çelebi bu maddede dört temel felsefe ilminin dördüncüsü olarak dört tür metafizikten söz etmiş olur. Bunlar Zorunlu ve sıfatları ilmi, Ruhani ilim, Nefsî ilim ve Siyaset ilmidir. Çelebi'nin siyaset ilmine bakılırsa o iki kategoriye ayrılır görünmektedir. Birincisi yöneticilerini temele alan siyaset ilmi ki bunlar ikidir. Nebevî siyaset ve dünyevî (melik) siyaset ilmi. Yönetilenleri bakımından siyaset ilmi ise üçtür. Birincisi ordu yönetimi, ikincisi şehir yönetimi yani ilm-i medenî ve üçüncüsü öz/birey (zât) yönetimi yani ilm-i ahlak.

Çelebi'nin ortaya koyduğu bu dörtlü metafizik, 'Vacib ve sıfatı' ilmiyle başlayan bir metafiziktir, yani o bir teoloji olarak metafiziktir. İkincisi bir psikoloji olarak metafiziktir. Üçüncüsü yönetim merkezli metafiziktir. Realitede ise metafizik bizzat Aristoteles'in çalışmalarında ilk felsefeyi ve teolojiyi içeren bir araştırma alanıdır, ama metafizik Tanrı'yı konu edinmemektedir. Buna mukabil metafizikte Tanrı'nın ispatı yapılmaktadır. Yani o metafizikte bir araştırma alanıdır. Yine bu anlamda ilimlerin ilkeleri, ilk sebepler, ontolojik kavramlar metafizikte birer araştırma alanlarıdır. Böylece Çelebi'nin de sözünü ettiği metafiziğin dört araştırma alanından söz edilebilir. *Uzak sebepler, İlk sebep, Arazlar* ki teolojik ifadesiyle 'el-umur el-âmm'e'dir ve *Mebadi* kavramıyla ifade edebileceğimiz özel ilimlerin ilkeleridir. Bu dört alan, İbn Sina'nın belirlediği araştırma alanlarıdır. Diğer bir ifadeyle ilk ve uzak sebepleri araştırın kısım, meratibu'l-mevcudatı incelemesi bakımından melekîyyatı da içeren *teoloji* olarak ifade edilmektedir. Bu

²⁵ Bk.Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1988, s.61; Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev.Kasım Turhan, İklim, İstanbul 1987, s.22, 23.

²⁶ İskender Afrodisi felsefesi için bk. Abdurrahman Bedevi, *Aristo inde'l-arab*, Kuveyt 1978, s.253-294.Ayrıca bk. Kamil Sarıtaş, *İskender Afrodisi ve Felsefesi*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2012.

²⁷ Kâtip Çelebi, "İlmü'l-felsefiyyat", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabî, Beyrut-Lübnan, c.2, s.1289; Bk. Kâtip Çelebi, "Felsefe Bilgileri İlmî", *age*, TVYY., c.3, s.1031.

²⁸ Kâtip Çelebi, "İlmü'l-felsefiyyat", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.2, s.1290; Bk. Kâtip Çelebi, "Felsefe Bilgileri İlmî", *age*, TVYY., c.3, s.1031 vd.

alanlara Razi teolojisinde, İbn Sina'dan hareketle nübüvvet ve ahiret dâhil edilecektir.²⁹ Aşağıda konuya tekrar dönülecektir.

Çelebi'nin felsefe ilimler sisteminde ele aldığı metafizikle ilgili *Keşf*'teki beşinci maddesi, 'ilm-i hikmet'tir. Yani Çelebi *İlm-i hikmet* maddesinde, üçüncü maddeye benzer şekilde, metafiziği hikmetin bir cüzü olarak ele alır. Çelebi hikmet kavramını "İslam'daki felsefe" için kullanır. Düşünürümüz şöyle demektedir:

*"Bu ilim (İlmü'l-hikme), beşerin gücü nispetinde şeylerin nefsü'l-emirdeki hakikatlerinden mahiyetleri üzere bahseden ilimdir. Konusu, a'yânda ve zihinlerde var olan şeylerdir (el-eşyau'l-mevcude). Bazı muhakkikler, beşerin gücü nisbetinde nefsi emirdeki mahiyetleri üzere varlıkları ayanlarının durumlarıyla bildiler. Bu demektir ki onun konusu 'varolan a'yândır (el-a'yân el-mevcude).' Amacı, acil yetkinliklerle (el-kemalat) şereflenmek, ertelenmiş (âcil) ahiret saadetini kazanmaktır. Bu a'yân, ya gücümüz ve seçimimizin varlığı olan fiil ve amellerle olur veya olmaz. Hayat ve ahiretin ıslahına götürmesi bakımından birinci durumlarla ilgili ilime 'pratik felsefe (hikmetün ameliyyetün)' denilir. İkinci durumlarla ilgili ilim 'teorik felsefedir (hikmetün nazariyyetün)'. Çünkü ondan maksat 'nazar'la elde edilen şeylerdir."*³⁰

*"Pratik'e gelince; ya birey bakımından kişisel yararlarla (mesalih) erdemleri (el-fezail) hallenir ve kötülerden uzaklaşır ki ahlakı güzelleştirme (tehzibü'l-ahlak) denilmektedir. İlm-i ahlak maddesinde zikredildi. Ya belirli bir mekânda (el-menziel) ortak bir topluluk yararıyla (mesalih) ilgili bir ilimdir. Baba ve çocuk (vâlid-mevlûd), yöneten ve yönetilen (mâlik-memlûk) gibi. İktisad (tedbirü'l-menziel) denilmektedir. Bu daha önce 'te' harfinde geçti. Ya belirli bir siyasal mekânda (medine) ortak bir topluluğun yararlarıyla ilgili ilimdir. Siyaset felsefesi (el-siyase el-medine) denilmektedir. 'Sin'de gelecektir."*³¹

"Teorik'e gelince; o, ya Tanrılar (Âlihe) gibi haricî varlıktaki maddi yoksunluk/ihitiyaçsızlık (iftikar) halleriyle ilgili ve maddeyi akletmek halleriyle ilgili bir ilimdir. Bu metafizik'tir (ilm-i ilâhî), 'Elif'te geçti. Ya akletme (taakkul) olmaksızın haricî varlıktaki maddenin yoksunluk/ihitiyaçsızlık halleriyle ilgili bir ilimdir. Küre gibi. Bu orta ilimdir, matematik (riyaziye ve teallumî) denilir, 'Ra'da gelecektir. Ya da harici varlık ve akletmedeki maddenin halleriyle ilgili bir ilimdir. İnsan gibi. Bu aşağı ilimdir. Fizik (el-tabii) denilir ve 'Ta'da gelecektir. Bazıları maddeye ihtiyacı olan şeyi, tanrılar ve akıllar gibi mutlak olarak bitişmeyenler ve ona bitişenler olarak temelde iki kısma ayırırlar. Fakat ihtiyaçsızlığın yönü olmaz. Vahdet-kesret ve diğer umur-ı amme gibi. O nedenle İlk'in (el-Evvel) halleriyle ilgili ilme Teoloji (ilm-i ilâhî) denilmektedir. İkinci'nin halleriyle ilgili ilme ilm-i küllî denilmektedir ve İlk Felsefe'dir (felsefe-i ulâ)." ³²

Böylece Çelebi hikmet maddesi ve tasnifinde ilm-i ilâhî kavramını, teorik bilimlerin bir parçası olarak Aristo metafiziğinin geleneksel iki kavramı olan hem Teoloji ve hem İlk Felsefe için kullanmış olur. Çelebi'nin düştüğü dipnotlara ve açıkladığı kavramlara bakılırsa, hikmet 'ikincil düşünülürler (el-ma'kulat el-sâniye)'; genel durumlar/kavramlar (el-umur el-âmmе) ve konu-yüklem (mevzuat- mahmulat), tanıma dâhil olan meseleler ve a'yânı ispat eden konulardan

²⁹ Bk. Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sina Yorumu ve Eleştirisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, s.313.

³⁰ Kâtip Çelebi, "İlmü'l-hikme", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.676.

³¹ Kâtip Çelebi, "İlmü'l-hikme", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.676.

³² Kâtip Çelebi, "İlmü'l-hikme", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.676, 677.

oluşmaktadır. Metafiziğin teolojiye dönüşmesi yahut teoloji olarak metafizik aşağıda ‘ilm-i ilâhî’ maddesinde gelecektir.

Çelebi ilm-i hikmet maddesinde hikmet tanımlarını vermeyi sürdürür. Bazılarına göre hikmet, insanî nefsin teorik gücünde yetkinleşmesini sağlamanın bir ismidir. Yani insan nefsinin, beşeri gücü nispetinde kavramsal ve sonuçsal algılarda kuvveden fiile çıkmasıdır. Yine hikmet, teorik gücün adı geçen algılarla yetkinleşmesi ve pratik gücün iki ifrat ve tefrit arasında erdemli orta fiilleri tam bir melekeyle işlemekle yetkinleşmesidir. Çelebi hikmet tanımlarında sözü Şeyh ve Reis İbn Sina’ya getirir ve filozofun *Uyunu’l-hikme* adlı eserine atıf yapar.

“Şeyh’in *Uyunu’l-hikme*’deki ifadesi, ilk sözü düşündürür. Hikmet, sadece teorik güçte muteber yetkinliklerin bir ismidir. O nedenle hikmeti, teorik ve pratik nesnelerde olanlar dışında insan nefsinin tasavvursal ve tasdiksel bilgilerle yetkinleşmesidir, diye açıkladı. O nedenle hikmet şeyhe göre bu algıları elde etmeyi açıklamaktır. Ya erdemli fiillerde tam bir meleke kazanmaktır, bu durumda o hikmetin bir cüzü olmaz, aksine amelî hikmetin amacı (gaye) olur. Ya işrak felsefesi (el-hikme el-işrakîyye) olur. Felsefî ilimlerden olan bu felsefe, İslam ilimlerinden Tasavvuf’un yerindedir. Fizik felsefesi (el-hikmet el-tabîiyye) ve metafizik (el-hikme el-ilahîyye), onlardan Kelam’ın yerindedir. Bunun açıklaması, büyük mutluluk ve nefis-i natıkanın yüce mertebesidir. Bu mertebe Sâni’i kemal sıfatlarıyla bilmek, ilk ve son ortaya çıkış meselesinde eserlerin ve fiillerin ondan sadır olması konusunda noksanlıktan tenzih etmektir. Özetle metafizik mebd ve mead bilgisidir.”³³

Çelebi’nin alıntılarımızda yer alan Kelam (teoloji) algısı ve tanımı konumuz bakımından önemlidir. İlm-i felsefiyyat maddesinde metafizik (ilm-i ilâhî), teoloji ve ilk felsefe’ idi. İlm-i hikmet maddesinde ise metafizik Kelam’dır. Çünkü Kelam’ın fizik felsefesini (el-hikmet el-tabîiyye) ve metafiziği (el-hikme el-ilahîyye) içerdiği, içermesi gerektiği ifade edilmiştir. Metafiziğin konusunu ise Sâni’i kemal sıfatlarıyla bilmek, mebd ve mead meselesinde eserlerin ve fiillerin ondan sadır olması konusunda noksanlıktan tenzih etmek oluşturmaktadır. Yani konu, İlk’le ilgisi bakımından mebd ve mead bilgisi olmaktadır. Kelam metafiziğinin kurucu isimlerinden Fahreddin Razi, İbn Sina’dan hareketle felsefe-i ula, ilm-i ilâhî ve ilm-i küllî arasında ayırım yapar, İbn Sina’daki isimlendirme keyfiyetine işaret eder. Yani nazarî hikmet üçe taksim edilip ‘ilm-i küllî (ontoloji)’ ve ‘ilm-i ilâhî (teoloji)’ birlikte ifade edilecekse ona ‘felsefe-i ûlâ (prote philosophy)’ adı verilir. Dört kısma taksim edilirse bu durumda ‘rububiyyet’e ilişkin kısım ‘ilm-i ilâhî (teoloji)’ adını alır. Varlıklara ilişkin en genel kavramların ifade edildiği kısım da ‘ilm-i küllî (ontoloji)’ olarak isimlendirilir. Razi’nin işaret ettiği bir diğer kavramsal ayırım, ‘değişim’ temellidir. Değişime asla karışmayan varlıkla ilgili hikmet ‘felsefe-i ûlâ’, arazî olarak karışan, ancak zâtının varlığının gerçekleşmesinde değişime muhtaç olmayan varlıkla ilgili hikmet ‘ilm-i küllî’dir. İlm-i ilâhî, felsefe-i ûlâ’nın bir bölümüdür ve o rububiyyetin bilinmesidir.³⁴

Kelam olarak metafiziğin konusunu, ‘İlk’le ilgisi bakımından mebd ve mead bilgisi’ olarak belirleyen Çelebi yöntemini ‘hikmetin yöntemi’ içinde belirler. Çelebi’ye göre hikmetin ve ilaveten ‘İlk’le ilgisi bakımından mebd ve mead bilgisinin iki tür yöntemi vardır. Birisi nazar ve istidlal yöntemi, diğeri riyazet ve müşahede yöntemidir. Metafizik alanında gerçekleştirilen araştırmalar (bahs ve nazar), Çelebi’ye göre ya nazar yönteminden veya zevk yönteminden hali değildir. Birinci yöntem ya Meşşâî filozofların veya Kelamcılarının ilkesidir (kanun). Felsefe kitapları ile Müteahhir

³³ Kâtip Çelebi, “İlmü’l-hikme”, *age*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.676, 677; Bk. İbn Sina, “Uyunu’l-hikme”, *Risaleler*, çev.A.Açıkgöç&M.H.Kırbaşoğlu, Ankara 2004, s.93.

³⁴ Bk. Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî’nin İbn Sina Yorumu ve Eleştirisi*, s.67, 68.

Kelam kitaplarında olduğu gibi. İkinci yöntem ise ya İshraki filozofların yöntemidir veya Sufiyyenin yöntemidir. İshrak felsefesini ve benzerini içerir.³⁵

Birinci yöntemi kullananlar, ya dinlerden birisini dikkate alırlar veya almazlar. Dikkate alanlar Kelamcılardır (el-mütekellimün), dikkate almayanlar Meşşâî filozoflarıdır (el-hukemau'l-meşşâîn). Meşşâîler Çelebi'ye göre Aristoculardır (ashabu Aristo). Bu ismi almalarının sebebi, Aristo'nun İskender'le sohbeti sırasında daima sefer halinde, öğrencilerinin bineklerinde yürüyor olmalarıdır. İkinci yöntemi takip edenler ise riyazetlerinde ya şeriatın hükümlerini dikkate alırlar veya almazlar. Birincisi Sufiyye, ikincisi İshrakî filozoflardır (el-hukemau'l-ışrakıyyun). Çelebi'ye göre birinci yöntem (nazar ve istidlal), teorik gücü yetkinleştirerek dört mertebede geliştirir. Yani Heyulanî akıl, Bilmeleke akıl, Bilfiil akıl ve Müstefad akıl. Sonuncusu en yüksek amaçtır. Kendisinden bir şeyin kaybolmaması bakımından nefsin idrak ettiği teorileri (nazariyyat) algılamaktan ibarettir.³⁶

Ameli güçle yetkinleşen ve mertebelerinde ilerleyen ikinci yöntemin birincisi şeriat ve ilahî yasaları kullanarak zahiri güzelleştirmekten (tehzib) ibarettir, ikincisi batını kötü ahlaktan temizlemektir, üçüncüsü nefsi halis kutsal formlarla şüphelerden ve vehimlerden arındırmaktır, dördüncüsü Allah'ın cemalini mülhaza etmek, kemali üzerinde nazarı kısaltmaktır. Bu gücün üçüncü derecesinde, teorik gücün dördüncü mertebesine katılırsa, müstefad akılda olduğu gibi, müşahade yoluyla ondan bilgi formları nefse akar (feyz). Ancak onlardan birisi iki şekilde farklılaşır. Müstefad akılda ortaya çıkan, vehme benzemekten uzak değildir. Çünkü vehim, bu kutsal formların aksine araştırma yöntemlerini istila eder. Zira duyu güçleri burada aklî gücün etkisi altındadır. Yargı durumunda ihtilaf etmez. İkincisi üçüncü derecedeki akış (faiz) bir çok form olur ve nefis onların berraklığı ile kirlerden arınır, çünkü bu formlar bir ayna gibi nefse akar ki müstefad akıldaki bu akış, o ilkelerle (mebadi) uyumlu olan ilimlerdir. Kâtip Çelebi İbn Haldun'dan hareketle aralarında Rumlar, Berberiler, Persler, Keldaniler, Kıptiler, vb.nin olduğu her milletin felsefeye katkıda bulunduğunu belirtir. Çelebi, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin akabinde³⁷ İbn Nedim'in *Fihrist*'inden Abbasi meliklerinin felsefe ilgisine ve felsefenin tercümesine verdikleri destek ile Me'mun'un ünlü Aristo rüyasını alıntılar. Tarihsel açıdan felsefeyi ortaya koyanlar olarak Sokrat, Eflatun ve Pisagor'un adlarına yer verir. Aristo'nun felsefe alanında dört tür kitap yazdığını belirterek *İlm-i hikmet* maddesini tamamlar. Tabii ki bu dört alandan birisi metafizik alanıdır. Çelebi'nin ifadesiyle bu alanlar, Mantikiyyat, Tabiiyyat, *İlahiyyat* ve Ahlakiyyattır.³⁸

İlmü'l-ilmî'l-ilâhî Maddesinde Çelebi, ağırlık olarak tasnifinde yer alan ikinci filozof grubundan söz etmektedir. Çelebi *Mizan*'da kendisini bu gruptan gösterir. Bu filozoflar nefsin riyazetle tasfiye yoluna girmişler, çoğunluğu haz veren (zevkiyye) şeylere ulaşmışlar, *a'yânı* keşfetmiş, işin başında dillerini araştırma ve nazarla vasfederek parlatmışlar, nihayetinde soyutta ve nefsin tasfiyesinde sona varmışlar, neticede iki erdemi bir araya getirmişlerdir. Sokrat, Eflatun ve Sühreverdi'nin durumu gibi. Çelebi metafiziğin bu yoluna zevk yolu, bu yolla ortaya konan metafizik bilgiye 'Zevk felsefesi (el-hikme el-zevkiyye)' denildiğini belirtmektedir. Ona göre Sühreverdi bu yolun öncülerindendir (selef).³⁹ Süleyman Uludağ, *Mizan*'a yaptığı şerhte Çelebi'yi

³⁵ Kâtip Çelebi, "İlmü'l-ilmî'l-ilâhî", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.161; Bk.Çelebi, "İlahî İlim", *age*, TVYY., c.1, s.174.

³⁶ Kâtip Çelebi, "İlmü'l-hikme", *age*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.676, 677; Bk. İbn Sina, "Uyunu'l-hikme", *Risaleler*, çev.A.Açıkgöçer&M.H.Kırbaçoğlu, Ankara 2004, s.93. Kâtip Çelebi'nin kaynağı Taşköprüzade Ahmed Efendi için bk.*Mevzuatü'l-ulum*, Tab.Ahmed Cevdet, c.1, s.117.

³⁷ *Mukaddime*'de yer alan bilimler bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, Hz.Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2009, c.II, 6.Bölüm, ss.763-1090. Felsefe bilimleri için bk. *Age* ve cilt, s.870-894.İlm-i ilahî için bk. *Age* ve cilt, s.894-897.

³⁸ Bk.Kâtip Çelebi, "Hikmet İlmî", *age*, TVYY., c.2, s.566.

³⁹ Sühreverdi'nin zevk felsefesi için bk. İlhan Kutluer, "Hikmetü'l-ışrak", *DİA*, İstanbul 1998, c.17 ss.521-524.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

mensubu olduğunu söylediği işrakiliği bilmemekle suçlamaktadır. Ancak Çelebi'nin işrakî mensubiyetini Sühreverdî'de değil, onun algıladığı ve burada anlattığı/mız Osmanlı işrakiliğinde aramak gerektiği kanaatindeyiz. Çelebi işrakiliğin ardıllarına (müteahhirin) örnek de verir. Sözelimi Anadolu'daki (Rum) ardılları el-Konevî (ö. 788/1386) ve el-Fenârî (ö. 1430), Acem'de ardılları el-Devvanî (ö.1502) ve eş-Şirazî'dir.⁴⁰

Çelebi, *Anu(li)tika* maddesinde⁴¹ yukarıda sözünü ettiğimiz İslam'daki felsefenin kısa bir tarihçesini yapar ve tercümeler sonrasındaki ilk önemli İslam filozofu olarak Farabî'nin adını verir. Farabî önceki tercümeleri düzenler, derler, toparlar, özetler, hikmete uygun hale getirir. Yaptığı çalışmalarını '*İkinci öğreti (et-Ta'limu's-sâni)*' adıyla isimlendirir, bu çalışmasından dolayı 'ikinci öğretmen (el-muallim es-sâni)' unvanını hak eder. İbn Sina Farabî'nin bu eserini vezirlik görevindeyken İsfahan kütüphanesinde etüt imkânı bulur. Onu *eş-Şifa* adıyla özetler. Çelebi'nin verdiği tarihçede Farabî ve İbn Sina dönemi İslam'daki felsefenin ilk dönemidir ve bu döneme İbn Rüşd de dâhildir. Tercümeler dönemi başlangıç olarak 'ilk dönem' kabul edildiğinde Farabî, İbn Sina ve İbn Rüşd dönemi 'ikinci dönem' olmaktadır. Buna göre İslam'daki felsefenin tarihine dair Çelebi'nin verdiği üçüncü dönem, Kelamın bir İslam bilimi/felsefesi (hikmet-i İslamiye) haline geldiği dönemdir.⁴² Kelamı İslam hikmetine dönüşmesini sağlayan etken, metafizikten şeriata uygun buldukları kısımları (el-ulûm el-hikemiye) kelama ithal etmeleri, böylece kelamcılarının (İslamiyyun) yeni bir kelam ve ilim oluşturmalarıdır. Başka bir ifadeyle kelamı felsefeleştirmeleridir. Bu değişim, İslam düşüncesi ve felsefesinin tarihi açısından önemlidir. Çünkü bu değişim sonunda kelam ilmi, Çelebi'ye göre 'hikmet gibi bir ilim'⁴³ olmuştur. Çelebi'nin bu ifadesine göre Kelamı ilim yapan, onu ilim statüsüne sokan, felsefedir.

Çelebi, felsefenin katkısıyla 'hikmet gibi bir ilim oldu' dediği kelam ilmini, *Keşf*'in mukaddimesinde 'kalb'le ilgili bir ilim olarak belirtir. Yani Kelam kalple inanma ve inanmayla ilgili ilim ve konuları içerir. Bunlar Allah'ın zatı, sıfatları, nübüvvet, ahiret ve kader hakkındaki inançlardır. Kelam ilmi, bunların akla dayanan delillerini göstermektedir.⁴⁴ Konuları, kendisi ile ilimlerin yüce Allah'a yaklaştığı, mebd, mead, muamelat, ibadat, ahlak ve âdetler konusunda mutlaka lazım olan, ihtiyaç duyulan konulardır."⁴⁵ Kelama bir örnek vermek gerekirse Çelebi'nin atıfta bulunduğu, Seyfettin el-Amidi diye tanınan Ebulhasan Ali ibn Ebi Ali Muhammed et-Tağlibî'nin (Hanbelî-Şafî) (ö.631) kelamla ilgili eseri *Ebkaru'l-eşkar'ını* verebiliriz. Eser sekiz bölüm üzere düzenlenmiştir. Bunlar, bilgi (ilim), nazar, amaç, ilimlerin taksimi, nübüvvet, ahiret, esma ve imamet konularından oluşmaktadır.⁴⁶ Bu anlamda, Ebu Cafer Muhammed b.Muhammed et-Tusi'nin (ö.672) *Tecridü'l-kelam'ı* ile Fahreddin Muhammed b.Ömer er-Razi'nin (ö.606/1210) *el-Mebahisü'l-meşrikiyye'sini* Çelebi'nin diğer iki örneği olarak verebiliriz.⁴⁷ Razi'nin kelam ve felsefe birlikteliği ile ilgili bir diğer eseri *el-Metâlibü'l-âliye min ilmi'l-ilâhî*'dir. Razi eserinin girişinde 'Bu metafiziğe (ilm-i ilâhî) dair kitabımızdır' demektedir.⁴⁸ Yani eser, İbn Sina'nın Tanrı'nın metafiziğin meselesi (metâlib) olduğu perspektifinden hareketle yazılmıştır, eserde teoloji meseleleri araştırılmaktadır. En üst araştırma problemi olarak 'Allah Teâla'nın zâtı ve

⁴⁰ Kâtip Çelebi, "İlmü'l-ilmi'l-ilâhî", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.161; Bk.Çelebi, "İlahî İlim," *age*, TVYY., c.1, s.174.

⁴¹ Kâtip Çelebi, "Anu(li)tika", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.682.

⁴² Kelam'ın nasıl bir İslam felsefesi olduğunun tasviri için bk.İmam Gazali, *el-Mustasfa min ilmi'l-usul İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, çev.Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri 1994, s.4, 5, 6.

⁴³ "Fe-sâra fennu'l-kelam ke'l-hikmeti fi'n-nakzi ve tezyifi'd-delâil." Kâtip Çelebi, "Anu(li)tika", *age*, s.684.

⁴⁴ Bk.Kâtip Çelebi, "Mukaddime", *age*, TVYY., c.1, s.41.

⁴⁵ Bk.Kâtip Çelebi, "Mukaddime", *age*, TVYY., c.1, s.45.

⁴⁶ Bk.Kâtip Çelebi, "Mukaddime", *age*, TVYY., c.1, s.56.

⁴⁷ Eser için bk.Fahrettin Razi, *Kitabu'l-mebahisi'l-meşrikiyye fi ilmi'l-ilahiyyat ve'tabiyyat*, Haydarabad 1343, c.1, 2.

⁴⁸ Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "*el-Metalibü'l-Âliye*", *DİA*, İstanbul, c. 29, ss.402-403.

sıfatları' yer almaktadır. Razi'nin bu tür eserlerine *el-Mulahhas*'ı ilave etmek gerekmektedir.⁴⁹ Çelebi, *Keşf'te* eserleri tanıtırken *Tecridü'l-kelam*'ın konularını altıya ayırır. Bunlardan birisi genel kavramlar/konular (el-umur-el-amme), ikincisi cevherler ve arazlar, üçüncüsü yaratıcının isbatı ve sıfatları, dördüncüsü peygamberlik, beşincisi imamet, altıncısı ahiret yahut mead hakkındadır. İkinci örneği *el-Mebahisü'l-meşrikiyye*'nin Çelebi, hem fizik hem metafizikle (ilm-i ilâhî) ilgili olduğunu, Razi'nin eserinde önceki hâkimlerin görüşlerini ve sonuçlarını derlediğini, bunlara cevaplar verdiğini, eserini üç bölümde (kitab) düzenlediğini belirtir. İlk bölümde genel kavramlar (el-umuru'l-amme), varlıkların bölünmesi, tasnifi; diğer bölümde zorunlu varlık, onun öncelikleri, peygamberlik, on akıl ve nefisler yer alır.⁵⁰ *El-Metalib*'i Razi dokuz kitaptan/cüzden oluşturur. Az önce söz konusu edildiği gibi birinci bölümde Allah'ın zorunlu (vacip) varlık oluşuna ait kanıtlarını tahlil eder. İkinci ve üçüncü bölümde Allah'ın sıfatları, âlemin kıdemi ve hudusunu ele alır. Beşincisinde zaman-âlem ilişkisi, altıncısında cevher-araz, zat-mahiyet. Bir başka ifadeyle Râzî, kelâm ve felsefe alanlarını mukayeseye tabi tutar. Metafizik ile kelâm konularını ve meselelerini birbiriyle harmanlar. O nedenle Râzî teoloji temelli bir karışım (halt) dönemi başlatır. Karışım kavramı yerine daha yaygın teknik kavram 'sentez'i kullanabiliriz. Bu demektir ki Selçuklu ve Osmanlı devri, İslam'da felsefenin (el-ulûm el-hikemiye) 'sentez' dönemini oluşturmaktadır. Yani Selçuklu ve Osmanlı felsefesini (bilimlerini) bu sentezde aramak gerekmektedir. Bu 'sentez-bilim' çizgisinde Çelebi, örnek olarak Osmanlı düşünürlerinden Molla Lütü ve eseri *el-Metali*'nin ismini zikretmektedir.

Kelamın felsefeden aldıklarıyla sentez-ilim statüsü kazandığı yahut Çelebi'nin bir diğer ifadesiyle 'hikmet gibi bir ilim' olduğunu söylediği bu üçüncü dönemde, sentez-ilime ilaveten, felsefe çalışmalarında yeni bir felsefe yapma tarzı ortaya çıkar. Felsefeyi kısaltma/özetleme (telhis-ilim). Başka bir ifadeyle İslam düşüncesinde iki tür metafizik vücut bulur. Yani kökenleri Aristoteles'in metafiziğine kadar geri götürülebilecek olan ilk felsefe ve teoloji çalışmaları, İbn Sina ve ardılı Fahrettin Razi'yle birlikte İslam düşüncesinde iki ayrı çalışma alanı olarak var olur. Birisi sentez-ilim, ikincisi telhis-ilim tarzını benimser. Kısaca belirtmek gerekirse İbn Sina'nın metafiziği, *Tanrı (teoloji)*, varlığa ilişkin *genel kavramlar (ontoloji)*, özel ilimlerin *ilkeleri (mebâdî)* ve türev/ek konular olarak *nübüvvet ve mead/ahiret* konularını kapsar. Razi, ona *kıdem ve hudusu* dâhil eder. Buna mukabil özel ilimlerin ilkeleri olan 'mebâdî'yi *el-Mebahis*'e almaz. Razi İbn Sina'nın üçlü teorik ilimler ayırımına dayanarak ilkeleri, dışarıda bırakır. Yani 'tabii bilimler' başlı başına bir amaç olarak kabul edilmediğinden Kelamda Razi, metafiziğin bilimlerin ilkelerini belirleyen kısmına ihtiyaç duymaz. Onun yerine nihaî noktada kelam, Allah'ın varlığını ve sıfatlarını, fiillerini araştıran ve diğer sem'iyyat konularını aklî olarak temellendirerek 'dinî ilimlerin ilkelerini koyan bir ilim olur'.⁵¹ İşte yazarımız Çelebi'nin sözünü ettiği, Kelam'ı bir İslam bilimi (hikmet-i İslamiye) yapan, yani kelama 'ilim' statüsü kazandıran şey, Kelama taşınarak sentezlenen bu felsefe bilgileridir. Bu taşınan şey yazarımıza göre sanıldığının aksine, dinle ilgili değil, 'fizikle (tabiat), gökyüzüyle (sema) ve maddeyle ilgili şeyler'dir. Çelebi'nin kelama taşınan şeylerin 'tabiat, sema ve madde' ile ilgili olduğunu söylemesi dönemi ve kendisi bakımından önemli ve anlamlı görünmektedir. Çünkü bu sözleriyle Çelebi, 'Razi Kelamı'na taşınan bilgilerin üzerinden teorik felsefe bilimlerine, tabir caizse, 'olanlar'dan 'olması gerekenler'e yani 'tabiîyyat ve felekiyyat'a kapı aralamış olmaktadır. Aşağıda onun bu felsefe vurgusuna tekrar döneceğiz.

Razi sonrası bu sentez dönemi felsefede, Çelebi'ye göre aynı zamanda, Şeyh İbn Sina'nın *eş-Şifa*, *en-Necat*, *el-İşarat ve Uyunu'l-hikme* gibi kitaplarından bir bölüm olarak aklî ilimlere bir

⁴⁹ Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sina Yorumu ve Eleştirisi*, s.314.

⁵⁰ Bk.Kâtip Çelebi, "Tecridü'l-kelam", *age*, TVYY., c.1, s.315 vd.; Kâtip Çelebi, "El-mebahisü'l-meşrikiyye", *age*, TVYY., c.4, s.1258. Razi'nin eserlerinde konuların tertibi hakkında geniş bilgi için bk.Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sina Yorumu ve Eleştirisi*, s.74-86.

⁵¹ bk.Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sina Yorumu ve Eleştirisi*, s.315.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

giriş/başlangıç haline getirme dönemidir. Sözelimi, Sadruşşeria Ubeydullah b.Mesud (ö. 747/1347) Herat'ta *el-İşarat ve't-tenbihat*'ı okutmaktadır.⁵² Dönemin diğer önemli isimleri Adudiddin el-İci (ö. 756/1355), Allame el-Hilli (ö. 726/1325, Şemseddin el-İsfahanî (ö.1348), Kutbettin Razi (ö.766/1365), vb. felsefe çalışmaları gerçekleştirirler. Çelebi'ye göre bu dönem bir felsefe geleneği olarak Ebheri'nin (ö.1300) *Hidaye*'si, Katibî Kazvinî'nin (ö.675/1276 veya 92) *Aynu'l-kavaid*'i vb., buna ilaveten Kazvinî'nin '*Ayn Felsefesi*'nin (*Hikmetü'l-ayn*)' etüt edildiği dönemdir. Sonuncu eserle ilgili olarak Çelebi, şu bilgileri vermektedir:

"Yazan allame Necmeddün Ebulhasan Ali b. Muhammed'dir. Debiran el-Kâtibi el-Kazvinî (ö.675/1276 veya 92) diye ünlüdür. Nasıreddin et-Tusi'nin (ö.1274) öğrencisidir. Kısa sağlam bir metindir. Eser, öğrencilerinin aldıkları mantık bilgilerine ilaveten tabiat ve metafiziğe dair bilgi içeren eser talepleri üzerine yazar tarafından yazılmıştır. Eseri, Şemseddin Muhammed b.Mübarek Şah⁵³ (ö.1206) şerhetmiş, şerhinde Mirek el-Buhari adıyla tanınan Kutbeddin Mahmud ibn Mesud eş-Şirazi'nin (ö.905) haşiyelerini aktarmıştır. Daha sonra esere Seyyid Şerif Ali b.Muhammed el-Cürcanî (ö.816) şerh yazmış, Mirzacan Habibullah (ö.994) ile Mevlana Muhammed eş-Şekki birer haşiye yazmıştır. Ayrıca şu şerhler vardır. Cemaleddin Hasan b.Yusuf el-Hilli şerhi, Mevlana Muhammed ibn Musa et-Talisi şerhi."⁵⁴

Hikmetü'l-ayn, konuların ele alınışı ve başlıklandırılması itibariyle İbn Sînâ'dan ve Râzî'den çokça etkiler taşır. Sözlükte ayn, "göz; su kaynağı; çeşme; bir şeyin kendisi, zatı ve aslı" gibi manalara gelir. Çoğulu uyun, a'yün ve a'yândır. Düşünce tarihimizde Abdullah b.Mukaffa Aristo'nun kategorilerinden tözü (ousia) 'ayn' kavramıyla çevirmiş, Kelamcılar cevher-i ferd veya cüz la-yetecezza'dan önce 'ayn'ı kullanmışlardır. Ayn, arazları taşıyan maddedir. Bu bakımdan o metafiziğin tözüdür (cevher), ama Kelamda âlemin asli unsurudur. Eflatun ve Aristo tarafından cevher manasında kullanılan 'hypokeimenon' kelimesi ise "altta duran, bir şeye temel veya destek teşkil eden şey" anlamına gelir. Felsefe tarihi boyunca kavramın tanımlanmasında onun bu "temel" ve "taşıyıcı varlık" anlamı hep koruna gelmiştir.⁵⁵ Sentez-ilim Kelamın ayn'la ilgili temel sorunu, onun hâdis-kadim olup olmadığıdır. Yine Kelamcılara göre ayn'ların tabiatı ve mahiyeti birdir.⁵⁶ Telhis-ilmin, yani felsefenin ayn'la ilgili temel meselesi, haricî varlık-zihni varlık sorunudur. Eflatun ve Aristo temelinde ifade etmek gerekirse sorun bir realizm-nominalizm sorunudur. Çelebi ise ayn sorununu epistemolojik temelde 'nitelik kategorisi'ne sokmakta ve bilgiyi özneye ait 'ruhsal bir keyfiyyet' olduğunu kabul ederek mensup olduğunu söylediği işrakî/tasavvufî akımın 'ilham'ına, diğer bir kavramla 'ilham-ı ilâhî'ye kapı aralamaktadır.⁵⁷ Kısaca Çelebi'nin kısa felsefe tarihçesinde metafizik, Aristo-Farabi-İbn Sina'dan Razi yoluyla Ebheri-Katibî Kazvinî çizgisini izlemektedir. Bu çizgi Kazvinî'de tözün (ousia) çevrilmesinde kullanılan ilk kavramına dönerek 'Ayn felsefesi' adını almaktadır.

Çelebi'nin düalist metafizik (felsefe ve teoloji) ilmiyle ilgili müstakil ve sonuncu maddesi, *İlmü'l-ilmi'l-ilâhî* adını taşımaktadır. Madde *İlm-i ilâhî*⁵⁸ adıyla bir alt başlığına sahiptir. Düşünürümüz *İlm-i ilâhî* maddesinde metafiziğin tanımını yapmaktadır. Bu tanıma göre metafizik varlık olmak bakımından varlıktır ve onun bilgisini elde etmektir.

⁵² Bk.Hüseyin Sarioğlu, "Kutbuddin Razi", *DİA*, İstanbul, c. 34, s.486.

⁵³ Bk. H. Bekir Karlığa, "Muhammed b. Mübarekşah", *DİA*, c.30, İstanbul, s.559.

⁵⁴ Bk. Kâtip Çelebi, "İlmü'l-ilmi'l-ilâhî", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabi, Beyrut-Lübnan, c.1, s.685; bk.Çelebi, *age*, TVYY., c.2, s.571.

⁵⁵ Bk.İlhan Kutluer, "Cevher (el-cevher)", *DİA*, İstanbul 1993, cilt 7, s.450.

⁵⁶ Bk.Taftazani, *Kelam İlmi ve Akaidi (Şerhu'l-akaid)*, Hz.Süleyman Uludağ, İstanbul 1991, s.124; Yunus Şevki Yavuz, "Ayn", *DİA*, c.4, s.256.

⁵⁷ Bk.Bilal Yurtoğlu, *age*, s.300-305.

⁵⁸ Kâtip Çelebi, "İlmü'l-ilmi'l-ilâhî", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabi, Beyrut-Lübnan, c.1, s.159; Bk.Çelebi, *age*, TVYY., c.1, s.174.

“Bu (İlm-i ilâhî), varlıkları (el-mevcudat) varlıklar (mevcudat) olmaları bakımından araştıran bir ilimdir. Konusu, kendisi (varlık) bakımından varlıktır. Amacı, ebedi saadeti ve sermedi yönetimi (siyade) elde etmeye uygun gerçek düşünceleri (itikadat) ve kavramları (tasavvurat) elde etmektir.”⁵⁹

Yazarımızın metafizik tanımı Taşköprüzade’ye aittir. Yani tanım, Çelebi’den bir asır öncesine, 16.yüzyıla ait bir tanımdır. Ancak Çelebi *Keşf’in Mukaddime*’sinde de metafiziğin (el-ilmü’l-ilâhî) konusunun ‘el-mevcud’⁶⁰ olduğunu söylemektedir. Yani tanım aynı zamanda Çelebi’nin tanımıdır. Bu söylem İbn Sinacı bir söylemdir. Zira İbn Sina metafiziğin konusunu neredeyse sadece varlığa ve onun niteliklerine hasretmektedir.⁶¹ Düşünürümüz *İlm-i hikmet* maddesinde, İbn Sina temelli İslam’daki felsefenin tasnifini yapmış, metafiziği üç teorik felsefeden (hikmet-i nazariye) birisi olarak belirlemişti. Çelebi’nin *İlm-i ilâhî* maddesi kaynaklarından Taşköprüzade ise metafiziği (İlm-i ilahi) şu cümlelerle açıklamaktadır:

“İlm-i ilahi, mevcudatı mevcudat olduğu cihetten bahseden ilimdir. Konusu mevcud olduğu cihetten ‘mevcud’tur. Gayesi, tahsili itikadat-ı hakka ve tasavvurat-ı mutabıkadır. Taki onunla tahsil-i saadet-i ebediye ve tekmil-i siyaset-i sermediye oluna. İlimler arasında en uzak ve en yüce konusu olan bu ilimdir. Fakat bu durum, hakikatlerine vakıf, inceliklerini bilmede istikamet üzere olan özne (ârif) içindir. Zira o inceliklere vasıl olan kimse yüce bir kazanç (fevz-i azim) elde eden değerli bir üstünlüğe (mülk-i kerim) nail olan kimsedir.”⁶²

Taşköprüzade eserinin mukaddimesinde hikmet-i nazariyenin konusunun, ‘mevcud’ olduğunu, bu ‘mevcud’un hem hariçte ve hem bahs katında maddeden münezzeh olması durumunda ortaya konulan bu tür hikmete ‘İlm-i İlâhî’ denildiğini belirtmektedir. ‘İlm-i İlâhî’, ‘İlahiyat’tan bahseder. Bu yönüyle o, en yüce ilim (ilm-i a’lâ) diye anılır. Konusu maddeden soyutlanmış olduğu için metafizik (ilm-i mabadettabia) adıyla adlandırılır. Bu adı almasının sebebi, felsefe tedrisinde ‘fizikten (İlm-i tabiat)’ sonra okunduğu için bu adı almasıdır.⁶³ Böylece Çelebi ve kaynağı Taşköprüzade, metafiziğin konusunu İbn Sina, Farabi ve Aristoteles’e uygun olarak ‘el-mevcud’ ve ‘sebepler’ olarak ifade etmiş olurlar. Zira Farabî’ye göre bu sebepler, mutlak olarak eşsiz, başkasına muhtaç olmayan, tüm diğer varlıklardan her bakımdan farklı, gerçek ve mükemmel bir varlıkta son bulmaktadır. Aristoteles ise varlık olmak bakımından varlığı ele aldığı 4.kitapta, *töz (cevher)* ve *ilintileri* (10026a 30) ile ilimlerde kullanılan *burhânî kanıtlamanın ilk ilkelerine* (1005b, 5-7) yer vermektedir ki bu iki konu Metafizik’in yahut İlk Felsefe’nin konusunu oluştururlar.⁶⁴ Başka bir ifadeyle, var olanları farklı bakımlardan ele alıp inceleyen bilimlerin yanı sıra varlığı varlık olmak bakımından inceleyen bilim olmak üzere tarihte iki ayrı kavrayış ortaya çıkar.⁶⁵ Düşünürümüz Çelebi, Taşköprüzade’de olduğu gibi metafiziğin ‘ilmü’r-rububiyye’ye şamil olduğunu, küllî varlıkları (külliyyatu’l-mevcudat) kapsayan ve içine alan bir *tümelin ilmi (el-ilm el-külli)* olduğunu, *Mabadettabia* ismiyle ifade edildiğini açıklar. Bu ismi almasının sebebi, konusunun maddeden ve eklentilerinden soyutlanmış olmasıdır. Metafizik o nedenle en yüce ilimdir ve *ilk felsefedir*.

⁵⁹ Kâtip Çelebi, “İlmü’l-ilmi’l-ilâhî”, *Keşfüzzünun an esami’l-kütüb ve’l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.159; Bk.Çelebi, “İlahî İlim”, *age*, TVYY., c.1, s.174.

⁶⁰ Kâtip Çelebi, “Mukaddime”, *Keşfüzzünun an esami’l-kütüb ve’l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), Daru ihyai’t-türasi’l-arabi, Beyrut-Lübnan, c.1, s.8.

⁶¹ Macit Fahri, Metafiziğin Konusu: Aristoteles ve İbn Sina, çev.Ö.Mahir Alper, s.197. Aslı için bk. Majid Fakhri “The Subject-Matter of Metaphysics: Aristotle and Ibn Sina (Avicenna)” *Islamic Theology and Philosophy* (ed. Micheal E. Marmura, New York 1984), çev.Ö.Mahir Alper, s. 137-147, notlar, 299-300.

⁶² Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzuatu’l-ulum*, Tab.Ahmed Cevdet, c.1, s.337 vd.

⁶³ Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzuatu’l-ulum*, Tab.Ahmed Cevdet, c.1, s.336.

⁶⁴ Bk.David Ross, “Metafizik”, *Aristoteles*, çev.Ahmet Arslan, Kabalcı, İstanbul 2011, s.243-292; H.Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles Yazıları Metafizik Ya Da İlk Felsefe Üzerine*, Sentez, İstanbul 2012, s.31-38.

⁶⁵ H.Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles Yazıları Metafizik Ya Da İlk Felsefe Üzerine*, s.34.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

Taşköprüzade metafizik tanımına ilaveten 'Füru-ı İlm-i İlâhi beyanındadır' başlığı altında metafiziğe ait beş bilgi türü sayar: Bunlar *İlm-i marifeti'l-insaniye*, *İlm-i marifeti'l-melaike*, *İlm-i marifeti'l-mead*, *İlm-i emareti'n-nübüvve* ve *İlm-i makalatı'l-firak*'tır. Bunlardan yazımızın girişinde ve diğer yerlerde söz edildi. Burada farklı olanı sonuncusu, yani fırkaların görüşleridir. İbn Sina da teorik ilimleri arasında yer verdiği metafizik için 'el-ilahiyye' kavramını kullanmıştı.

"el-İlahiyye, maddenin ayırık durumlarını, varlığı (el-kıvam) ve tanımı (el-had) bakımından araştırır. Yine işittim ki el-ilahiyye, doğal ve matematiksel (el-ta'limi) varlık ile onlarla ilgili durumların ilk sebeplerini, sebeplerin sebebi ve ilkelerin ilkesi olan 'Yüce Tanrı (el-İlah Teala)'yı araştırır."⁶⁶

İbn Sina *Uyunu'l-hikme*'de ise ilk felsefenin konusunu 'var olmak bakımından varlık' olarak ifade eder. İlk felsefenin amacı, var olmak bakımından varlığın özsel (zatî) ilintileridir. Birlik-çokluk, sebeplilik gibi. Yani *ilk felsefe* (el-felsefetü'l-evveliyeye), varlığı değişmeye gerek duymayan ve hiçbir zaman değişime uğramayanı inceleyen felsefedir. *İlahiyat* ise onun bir bölümüdür ve buna Allah bilgisi (marifetü'r-rububiyye) de denir. Böylece İbn Sina teolojiyi, ilk felsefenin bir bölümü ve Allah bilgisi (marifetü'r-rububiyye) olarak ifade eder. Teorik felsefenin ilkeleri, işaret yoluyla ilâhî din sahipleri (peygamberlerden), bunların mükemmel olarak elde edilmesi ise ispat yoluyla akıl yetisi tarafından gerçekleştirilir. Her kime bu iki felsefe ile ruh yetkinliği verilir ve o da bu iki felsefeden birine (pratik felsefeye) göre davranışlarını düzeltirse, ona mutlaka en büyük iyilik verilmiş demektir.⁶⁷ Sonuncu ifadesiyle İbn Sina hikmetle ilgili ayete göndermede bulunmuş olur. Çelebi ise metafizik-kelam ilişkisini İbn Sina'nın *Uyunu'l-hikme*'sini temele alarak ortaya koymuş olur. Yani iki disiplin arasındaki ilişkiyi, mantık terimleriyle cins-tür, klasik tasnifle ilim-fen ilişkisi olarak ortaya koyar. Bu ilişki temelinde şekillenen/üretilen felsefe, bir bütün olarak tabir caizse, İslam felsefesidir (hikmet-i İslamiye). İslam felsefesi araştırmalarını Çelebi hukema üzerinden Aristo'ya bağlar. Çünkü Aristo, onların reisidir. Bu yol, İslam'daki en yararlı öğrenme yoludur.⁶⁸

Anu(li)tika maddesinde ise Çelebi, geçmişle birlikte kendi dönemimin İslam felsefesi/hikmeti çalışmalarında gördüğü, tecrübe ettiği temel tarihsel problemleri ortaya koymaktadır. Çelebi'nin belirttiklerinden İslam felsefesi çalışmalarının üç temel sorunu olduğu çıkarılabilir. Bunlar:

- Felsefî çevirilerin azlığı,
- Buna mukabil Avrupa'da üretilen felsefe bilimlerinin çokluğu,
- Felsefe bilimlerinin İslam'daki varlığını ve onlardan yararlanmayı inkâr etme olgusu.

Çelebi, Avrupa'da üretilen felsefe bilimlerinin çokluğundan ve onların çoğunluğunun çevrilemediğinden, eseri *Cihanîma*'nın kaynaklarından olan coğrafya kitabı *Atlas*'ın çevirisini anlatırken söz etmektedir. Daha doğrusu Çelebi, Şeyh İbn Sina'nın *el-İşarat*'ına atıfla bir ilim tâlibinde olması gereken hali ifade etmektedir. Ona göre bir ilim talibinin hali, 'ilimlerin her birisinden (felsefe, kelam ve tasavvuf) istifa edici olmalı inkâr edici olmamalıdır.' Çelebi'ye göre ilim talebinde yapılması gereken, felsefe ilimlerini inkâr etmek değil yararlanmaktır. İnkâr, ilimden (eş-şey) uzaklaşmanın sebebidir.

Çelebi bu sonucu ikinci olarak kendi tecrübesinden çıkarmıştır. Çelebi'nin tecrübesinden çıkardığı hakikat, felsefe ilimleri içerisinde İbn Sina'nın *eş-Şifa*'sının yerine ve değerine dairdir.

⁶⁶ İbn Sina, *el-İlahiyyat*, to pdf www.al-mostafa.com, s.2.

⁶⁷ Bk. İbn Sina, "Uyunu'l-hikme", *Risaleler*, çev. A. Açıkgöçer & M. H. Kırbaçoğlu, s.94.

⁶⁸ Kâtip Çelebi, "İlmü'l-ilmi'l-ilâhî", *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.160; Bk. Kâtip Çelebi, "İlâhî İlim", *age*, TVYY., c.1, s.174. Ayrıca bk. Kâtip Çelebi, "İlmü'l-hikme", *age*, c.1, s.678.

Eş-Şifa ise yazımızın konusunu oluşturan metafizikle (el-ilâhiyyât) ve bizim yukarıda işaret ettiğimiz yazarımızın ‘olması gereken’i olan teorik bilimlerden fizikle (et-tabiiyyat) doğrudan ilgili bir eserdir. Yine İbn Sina’nın yukarıda alıntıladığımız ifadesinde metafizik, ‘işittim ki *el-ilahiyye*, doğal ve matematiksel (el-ta’limî) varlık ile onlarla ilgili durumların ilk sebeplerini, sebeplerin sebebi ve ilkelerin ilkesi olan ‘Yüce Tanrı (el-İlah Teâlâ)’yı araştırmaktadır’ ifadesinde görüldüğü gibi fizikle ve matematikle bağlantılıdır. Çelebi teorik felsefe ilimleriyle ilgili çalışmaları sırasında *eş-Şifa* ile ilgili ulaştığı hakikati şöyle ifade etmektedir:

*“Atlas Kitabının ve diğerlerinin Latin dilinden Türk diline tercümesi ile uğraşıldığı sırada biz bunu denedik, gözledik, onun böyle olduğunu gördük. ‘Avrupa ülkelerindeki ehl-i Akademyanın tasnif ettiklerine nispetle’ sürekli olan şeyle birlikte biz bu ilim hakkında eş-Şifa’dan daha muazzam (a’zam) bir kitap görmedik.”*⁶⁹

Kâtip Çelebi’nin meşgul olduğu felsefe ilmi, alıntımızdan anlaşıldığı gibi coğrafyadır. Coğrafya teorik felsefe ilimlerinden birisidir. Taşköprüzade coğrafya konusunda Batlamyus’un bir çok eseri olduğunu belirtir ve coğrafya kavramının anlamını ‘suretü’l-arz’ olarak verir. Bir ilim olarak Coğrafya, yıldızların, özellikle yedi gezegenin (seyyare) hareketlerini ele alan astronominin (ilm-i heyet) bir alt disiplindir.⁷⁰ Astronomi ise dört riyazi/matematik ilimden birisidir. Yazarımız Taşköprüzade’nin benzer bilgilerini tekrarladıktan sonra coğrafyanın dünyanın dağlarından, nehirlerinden iklimlerinden ve sakinlerinin muhtelif hallerinden söz eden bilim olduğunu belirtir.⁷¹ Çelebi, coğrafya çalışmaları sırasında Batı’yla bağ kurmuş, orada üretilen coğrafi eserlerin çokluğunu fark etmiş, onlardan çok azının tercüme edildiğini tespit/tecrübe etmiştir. Buna mukabil İslam dünyasında teorik felsefe bilimleri inkâr edilmektedir. İnkâr ise hem ilimlerle meşguliyeti, hem tercümelerin yapılmasını engellemektedir. İlim tâlibinde olması gereken ise inkâr etmek değil onlardan yararlanmaktır. İşte kendisi bu ilkeyi gerçekleştirmekte ve ulaştığı hakikati burada yani felsefe (ilm-i ilâhî, ilm-i hikmet, ilm-i felsefiyyat) tartışmalarında açıklamaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak Kâtip Çelebi’deki metafizik düşüncesini iki kategoride sonuçlandırabiliriz. Birincisi Çelebi, İslam düşünce tarihinde teorik felsefe ilimleriyle bizzat meşgul olmuş ve konumuzla ilgili iki hakikate ulaşmış bir 17.yüzyıl Osmanlı düşünürüdür. Yazarımız bu anlamda ender kimselerden birisidir. O özellikle teorik felsefe ilimlerinden astronominin (ilm-i heyet) alanına giren coğrafya ile meşgul olmuş ve İslam bilim/felsefe düşüncesinde olması gerekene işaret etmiştir. Onun özellikle coğrafya ve atlas çalışmasının nedenini, ketebeden olması, ordunun maiyetinde çalışmış olmasında, diğer bir ifadeyle pratik ihtiyaçlarda aramak gerekmektedir. Yazarın coğrafya-atlas çalışmalarından çıkardığı sonuca göre teorik felsefe ilimlerini çalışmanın bir problemi vardır. Problem tarihseldir. Ona göre teorik felsefe bilimleri (fizik, sema ve metafizik) geçmişte İslam düşünürlerince Kelam’a taşınmış, böylece Kelam bir İslam felsefesi/bilimi (hikmet-i İslamiye) statüsü kazanmıştır. Bilimleri taşıma fiilinin temelinde şeriata aykırılık düşüncesi vardır. Bu tarihsel bilim anlayışı içerisinde yazarımız Avrupa akademiasının kaleme aldığı coğrafya eserlerine (Atlas gibi) ulaşmış, Batı’da üretilen eserlerin çokluğunu müşahade etmiş, ama çokluğa nispetle onun coğrafya kitaplarına ulaşımı sınırlı sayıda kalmıştır. Bu hakikat onun teorik felsefe (coğrafya) çalışmalarında gördüğü ve tecrübe ettiği bir hakikattir. Onun gördüğü bir diğer hakikat ise teorik felsefe bilimleri alanında İbn Sina’nın *eş-Şifa*’sından daha muazzam bir eserin olmadığı hakikatidir. Böylece yazarımız bu işaretiyle teorik felsefe bilimlerinin taşınma öncesine

⁶⁹ Bk.Kâtip Çelebi, “Anu(lî)tika”, *age*, TVYY., c.1, s.570.

⁷⁰ Bk.Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzuatü’l-ulum*, c.1, s.411, 415.

⁷¹ Kâtip Çelebi, “İlm-i coğrafya”, *Keşfüzzünun an esami’l-kütüb ve’l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, İstanbul 1941), c.1, s.590 vd.

yani dönüşün kaynağına işaret etmekte, teorik felsefe bilimlerinde ondan daha muazzam bir felsefe çalışmasının olmadığına şahadet etmektedir.

Yazarımızın bu tespitleri, Çelebi'nin metafizik düşüncesini belirlemede ikinci kategoriye oluşturmaktadır. Yazdıklarına yakından bakıldığında Çelebi, metafizik ve felsefeyi (hikmet) *Keşf*'in mukaddimeyle birlikte yedi maddesinde ele almaktadır. İki maddede kısaca metafizik'i bir eser olarak, yazarı, mütercimi ve tertibi bakımından tanıtmakta, Aristo'nun Metafizik'i (ilâhiyyât) ile Plotinusçu Teoloji'yi birbirinden ayırmakta, İslam felsefe düşüncesindeki hatayı tekrarlamamaktadır.

Bir düşünür olarak Çelebi metafiziği, iki bağlamda ele almaktadır. Birincisi felsefe ilimlerinin mahiyeti ve tasnifi, ikincisi konusu. Teorik bir ilim/araştırma alanı olarak metafizik, teorik felsefenin bilinen üç kısmından birisidir. İkinci bağlamda metafizik, felsefe-i ûlâ, ilm-i ilâhî, ilm-i küllî ve ma-bade't-tabia gibi farklı isimlendirmelerle birlikte kendine has konusu olan bir ilimdir ve bu ilmin konusu 'mevcud olmak bakımından el-mevcud'tur.

Varlık olmak bakımından varlığı ele alan İslam metafiziğini Çelebi, iki açıdan kavramaktadır. Birincisi yöntemi, ikincisi tarihi. Çelebi'ye göre İslam'da metafizik çalışmalarında iki yöntem kullanılmıştır. Birincisi nazar ve istidlal yöntemi, diğeri riyazet ve mücadele yöntemi. Birincisini iki grup kullanmış, onlardan birisi dini dikkate almış, diğeri almamıştır. Birinci yöntemi kullananlardan birisi Kelamcılar, diğeri Meşşailerdir. İkinci yöntemi iki grup kullanmış, onlardan birisi dini dikkate almış, diğeri almamıştır. Dinî dikkate alanlar Mutasavvıflar, almayanlar İşrakîlerdir. Kendisini işraki olarak nitelemesi bu anlamıyla önemli görünmektedir. İslam'da metafizik çalışması yapanlar, yazarımıza göre bu iki yöntemden birisini veya ikisini kullanan düşünürlerdir.

Yazarımızın İslam metafiziğini ele aldığı ikinci bağlam, tarihtir. Yazarımızın metafizik algısı, tarihsel açıdan, tercümeler hariç iki döneme ayrılabilir. İlk dönemi yazarımız, Farabi'yle ve onun mevcut olmayan eseri '*et-Ta'limü's-Sâni*' ile temellendirmektedir. Bu ilk döneme İbn Sina ve İbn Rüşd'ü dâhil etmektedir. Yazarımıza göre Farabi'nin söz konusu eserini İbn Sina *eş-Şîfa* adıyla yeniden ortaya koyar. Bu ikinci eser Çelebi'ye göre bu alanda ortaya konulmuş ve halen ondan daha muazzamı bulunmayan bir eserdir.

Tarihsel açıdan İslam metafiziğinin ikinci dönemi, bir sentez-ilim ve telhis-ilim dönemidir. Bu dönem, kökeninde Aristoteles'in ilk felsefe ve teoloji çalışmaları ile İbn Sina'nın metafizik alan belirlemelerinin bulunduğu Kelam'ın teorik felsefe ilimlerinden aldıklarıyla başlamıştır. Yani bir taraftan Kelam felsefeden aldıklarıyla bir ilim statüsü kazanmış ve İslam hikmeti adını almış, diğer taraftan bir telhis tarzıyla İslam metafizik çalışmaları ayrıca devam etmiştir. Yazarımız taşınan felsefe ilimlerini 'tabiat, sema ve madde' kavramlarıyla ifade etmekte, onların sanıldığı gibi dinle ilgili bilgiler olmadığını söylemektedir. Dinle ilgili olmayan, felsefeyle ilgili olan bu bilgiler, yazarımızın birinci tarzda işaret ettiği 'olanlar'dır.

İkinci tarzda 'olanlar' ise İbn Sina'nın *eş-Şîfa*, *en-Necat*, *el-İşarat* ve *Uyunu'l-hikme* gibi kitaplarından bir bölüm alınarak aklî ilimlere bir giriş/başlangıç yapılmakla başlamış, aklî ilimlerin devamı olarak Kazvinî'nin '*Ayn Felsefesi*'nin (*Hikmetü'l-ayn*)' etüt edilmesiyle sürdürülmüştür. Sentez-ilim tarzında felsefe yapma döneminin kurucusu (imam) Fahrettin Razi olmuştur. Onun yolunu telhis-ilim tarzında Ebheri ve Kazvinî vb. düşünürler izlemişlerdir.

Yazarımızın felsefe ilimleriyle ilgili 'olanlar'ından bir diğeri, tarihsel inkâr olgusudur. 'Olması gerekenler'i ise tercüme olgusudur. İnkâr, yazarımıza göre bilimden uzaklaşmayı getirmektedir. Oysa bilimde 'olması gereken' inkâr etmek değil yararlanmaktır. O coğrafya çalışmaları sırasında görmüştür ki Avrupa akademiasında teorik felsefe ilimlerine dair çokça

üretim, buna mukabil İslam akademisinde çok az tercüme vardır. Bu hakikat, aynı zamanda ilk tercümelerde görülen tarihsel bir hakikattir.

Çelebi'nin metafiziğe dair söylediklerine baktığımızda yazarımız, metafiziği (ilm-i ilâhî) iki önemli isim/düşünür temelinde kavramaktadır. Taşköprüzade ve İbn Sina. Her ikisine göre metafizik yahut İlm-i ilahî, “mevcudatı mevcudat olduğu cihetten” ele almaktır. Amacı onunla “saadet-i ebediye”yi elde etmektir.

KAYNAKÇA

- ALTAŞ, Eşref, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sina Yorumu ve Eleştirisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.
- ALTINTAŞ, Hayranî, *İbn Sînâ Metafiziği*, KBY., Ankara 2002
- ARİSTOTELES, *Metafizik*, çev.Ahmet Arslan, Giriş, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1996.
- AYDIN, İ. Hakkı, *Fârâbî'de Metafizik Düşünce*, Bil Y., İstanbul 2000.
- BAYRAKTAR, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1988.
- BEDEVİ, Abdurrahman, *Aristo inde 'l-arab*, Kuveyt 1978.
- BİRGÜL, Mehmet Şeyh Galipte Metafizik Buhran: Varlık-Yokluk ya da Ademden Ademe Varoluş, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall 2012, p. 1107-1116, Ankara-Turkey, ss. 1107-1116.
- BOLAY, S. Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, Kalem Y., İstanbul 1980.
- DRUART, Therese-Anne, *Metafizik*, ed.: Peter Adamson, Richard Taylor, *İslam Felsefesine Giriş*, çev.: M. Cüneyt Kaya, Küre Y., İstanbul 2007.
- ERBAY, Nazire& ÖZBEK, Eren Mistik ve Metafizik Bağlamda Bir Yolculuk Üçlemesi: “Hüsn ü Aşk - Hacı'nın Yolu - Simyacı” , *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, p. 1355-1374, Ankara-Turkey, ss. 1355-1374.
- ERKİZAN, H.Nur Beyaz, *Aristoteles Yazıları Metafizik Ya Da İlk Felsefe Üzerine*, Sentez, İstanbul 2012.
- FAHREDDİN RAZÎ, *Kitabu'l-mebahisi'l-meşrikiyye fî ilmi'l-ilâhiyyât ve'tabiiyyat*, Haydarabad 1343, c.1, 2.
- GÖRKAŞ, İrfan, “Dövrədən fəlsəfi problemlər: Katib Çələbini yenidən oxumaq”, *Fəlsəfə və sosial elmlər elmi nəzəri jurnal*, Bakı 2011, 2/32.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, Hz.Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, c.II, 6.Bölüm.
- İBN NEDİM, *el-Fihrist*, Düzenleyen ve Notlandıran: Şeyh İbrahim Ramazan, Daru'l-Marifet, Beyrut 1994.
- İBN RÜŞD, *Tefsîru Mâ Ba'de't-Tabî'a*, nşr.: M. Bouyges, Beyrut 1973.
-, *Metafizik Şerhi*, çev.: M. Macit, Litera Y., İstanbul 2004.
- İBN SİNA, “Uyunu'l-hikme”, *Risaleler*, çev.A.Açıkgenç&M.H.Kırbaşoğlu, Ankara 2004.

İBN SÎNA, *el-İlahiyyat*, to pdf www.al-mostafa.com.

İBN SÎNÂ, *Fî Mâhiyeti'l-Işk*, çev. Ahmet Ateş, İstanbul 1953.

....., *Metafizik I-II*, çev. Ekrem Demirli- Ömer Türker, Litera Y., İstanbul 2004.

İMAM GAZALÎ, *el-Mustasfa min ilmi'l-usul İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, çev. Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri 1994.

KARLIĞA, H. Bekir, “Muhammed b. Mübârekşah”, *DİA*, İstanbul 2005, c.30, ss. 559-560.

KÂTİP ÇELEBÎ, “Anu(li)tika”, *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941), c.1.

-----, “İlmü'l-felsefiyyat”, *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabî, Beyrut-Lübnan, c.2.

-----, “İlmü'l-hikme”, *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941), c.1; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, c.2.

-----, “İlmü'l-ilmi'l-ilâhî”, *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabî, Beyrut-Lübnan, c.1.

-----, “İlm-i coğrafya”, *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabî, Beyrut-Lübnan, c.1.

-----, “Kitabu'l-ilâhiyyât”, *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabî, Beyrut-Lübnan, c.3.

-----, “Kitabu's-saluciyya”, *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabî, Beyrut-Lübnan, c.3.

-----, “Mukaddime”, *Keşfüzzünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Mehmed Şerefeddin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941), Daru ihyai't-türasi'l-arabî, Beyrut-Lübnan, c.1.

-----, “Mizanu'l-hak fi ihtiyari'l-ehakk”, *Mecmua-i Ulum*, numra 2, 15 Zilhicce 1296; Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.

-----, “Tecridü'l-kelam”, *Keşfüzzünun*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, c.1; “El-mebahisü'l-meşrikiyye”, *Keşfüzzünun*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, c.4.

KİNDÎ, *İlk Felsefe Üzerine (Fî'l-Felsefeti'l-Ûlâ)*, çev. M. Kaya, *Kindî (Felsefî Risaleler)*, Klasik Y., İstanbul 2006.

KUTLUER, İlhan, “Hikmetü'l-işrak”, *DİA*, İstanbul 1998, c.17, ss.521-524.

-----, “Cevher (el-cevher)”, *DİA*, İstanbul 1993, cilt 7, ss. 450-455.

-----, “Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zünun'un Mukaddimesinde “el-ilim” Teriminin Kavranış Biçimleri”, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

-----, *Zorunlu Varlık*, İz Y., İstanbul 2002.

MACİT FAHRÎ, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İklim, İstanbul 1987.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

-, "The Subject-Matter of Metaphysics: Aristotle and Ibn Sina (Avicenna)" *Islamic Theology and Philosophy* (ed. Micheal E. Marmura, New York 1984), Aristoteles ve İbn Sina, çev.Ö.Mahir Alper, notlar, 299-300.
- MACİT, Muhittin, *İbn Sînâ'da Doğa Felsefesi ve Meşşâî Gelenekteki Yeri*, Litera Y., İstanbul 2006.
-, *İbn Sina'da Metafizik ve Meşşai Gelenek*, Litera Y., İstanbul 2012.
- MUSTAFA ŞEKİP, "Metafiğe Medhal", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi*, Evkaf Matbaası, Şehzadebaşı 1928, Sene 2, Sayı 9.
- ÖZDEN, H. Ömer, *İbn Sînâ-Descartes Metafizik Bir Karşılaştırma*, Dergah Y., İstanbul 1996.
- ROSS, David, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, vd., Kabalcı Y., İstanbul 2002.
-, "Metafizik", *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı, İstanbul 2011.
- SARIOĞLU, Hüseyin, "Kutbuddin Razi", *DİA*, İstanbul, c. 34, ss. 485-487
- SARITAŞ, Kamil, *İskender Afrodisi ve Felsefesi*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2012.
- SÖZEN, Kemal, *İbn Kemal'de Metafizik*, Fakülte Yayınevi, Isparta 2001.
- ŞULUL, Cevher, *Kindî Metafiziği*, İnsan Y., İstanbul 2003.
- TAFTAZANİ, *Kelam İlmi ve Akaidi (Şerhu'l-akaid)*, Hz.Süleyman Uludağ, İstanbul 1991.
- TAŞKÖPRÜZADE Ahmed Efendi için bk.*Mevzuatı'l-ulum*, Tab.Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, Dersaadet 1313, c.1.
- TÜRKER, ÖMER, *İbn Sina Felsefesinde Metafizik Bilginin İmkânı Sorunu*, İSAM/İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2010.
- WISNOVSKY, Robert, *İbn Sînâ ve İbn Sînâcî Gelenek*, ed. Peter Adamson, Richard Taylor, *İslam Felsefesine Giriş*, çev. M. Cüneyt Kaya, Küre Y., İstanbul 2007.
- YAVUZ, Yunus Şevki, "Ayn", *DİA*, İstanbul 1991, c.4, s.256.
- YAVUZ, Yunus Şevki, "el-Metâlibü'l-Âliye", *DİA*, İstanbul 2004, c. 29, ss. 402-403.
- YURTOĞLU, Bilal, *Kâtip Çelebi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2009.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

